

činání bylo negováno, s tím by byl vlastně opět osvobozen od odcizení, neboť svévole je odcizením, není svobodou, a tudíž negovat svévoli, tj. odcizení, je nabývání svobody. (K. Marx, Kapitál, 1. díl, kniha I, str. 96.) Svoboda je skutečné držení vlastní osobité moci. Jestliže je svoboda chápána jako svévole, jde pak spíše o držení bezmoci a determinování se vlastními zvlémi. Domníváme se, že k takovému chápání tenduje Dahrendorf. Můžeme říci, že rovnost individuí vyplývá u Marxe z toho, že jsou nerovná, neboli rovná v nerovnosti, a tím uzavírají společenský subjekt. Podle našeho názoru je chápána rovnost Marxem přibližně v tomto smyslu.

Dahrendorfova *Pfade aus Utopia* je bezesporu dílem závažným, podnětným, v mnohých směrech originálním, přinářejícím nové pohledy na společnost i individuuum. Je však zároveň plným rozporů, nedořešených koncepcí a nedomyšlených teorií. A proto, domníváme se, je v závěru namístě otázka: Je *Pfade aus Utopia* skutečně cestou z utopie?

Milena Manová

GEORGE CASPAR HOMANS A SOUČASNÁ TENDENCE V MIKROSOCIOLOGII

V posledních letech se objevily marxistické studie, které se pokoušejí o zhodnocení dosavadních výsledků především empiricky orientované západní mikrosociologie (v sovětské literatuře Kuzmin, Andrejeva, v polské Kloskowská, v maďarské Hegedüs, v naší Slejška, Janoušek, Nakonečný aj.). Ačkoliv jejich přítomnost je nepochybná, nepostihují „závěrečnou“, tedy současnou etapu vývoje mikrosociologické problematiky, etapu, kterou lze charakterizovat jako trend ke konstituování obecné teorie individuálního chování v kontextu malých skupin. Nejvýznamnějším protagonistou této tendence a jedním z nejvýznamnějších reprezentantů (vedle známějšího Parsonse, Mertona, Smelsera aj.) snah o výstavbu obecné sociologické teorie je právě George Caspar Homans.

Předmětem našeho zájmu bude sice především poslední Homanova práce *The Nature of Social Science* (New York, 1967, 109 stran malého formátu), protože je však systematizujícím obecně teoretickým završením předchozího Homanova vědeckého úsilí, které je v naší literatuře poměrně málo známé,¹⁾ pokládáme za nutné uvést současně alespoň základní biografická a bibliografická data.

Homans se narodil v Bostonu roku 1910, absolvoval Harvardskou universitu, na níž působí, s výjimkou let 1941–1945, kdy byl důstojníkem válečného loďstva Spojených států, trvale a kde byl jmenován profesorem v roce 1953. Homansovo sociologické dílo je hned na počátku, alespoň do jisté míry, poznamenáno evropskými myšlenkovými vlivy: spolu s Charlesem P. Curtisem vydal v roce 1934 komentovaný výbor z díla Paretova,²⁾ vliv jehož systému je pozorovatelný i v Homansových pozdějších dílech, např. v původním rozlišení „vnějšího“ a „vnitřního“ systému malé skupiny, které pak jako „příliš ambiciózní“ bylo terminologicky zjemněno. (V podstatě jde o to, že to, co původně Homans označoval termínem „external system“ malé skupiny, tedy vnější prostředí a soubor jeho požadavků na skupinu jakož i reakcí skupiny na ně, nemá dostatečně „systémový charakter“: jednotlivé složky vnějšího prostředí nemusejí totiž být ve vzájemných systémových vztazích). Po historicko-sociologické studii o anglických sedláčích ve třináctém století³⁾ vydává Homans v roce 1950 dnes již téměř „klasickou“ práci *Human Group*,⁴⁾ dílo, které je pokládáno za první významnější pokus o výstavbu mikrosociologické teorie.

1) Stručné zmínky se čtou v J. Klofáč, V. Tlustý: *Soudobá sociologie*, sv. 1., Praha 1965, M. Petrussek: *Sociometrie*, Praha 1969, J. Janoušek: *Sociální komunikace*, Praha 1968 a v interně publikované studii Z. Strmisky: *Společenská skutečnost jako systém a struktura*, Praha 1967.

2) *An Introduction to Pareto*, New York 1934.

3) *English Villagers of the Thirteenth Century*, Cambridge, Mass., 1941.

4) *Human Group*, New York 1950. Práce vyšla v několika reedicích a francouzském a německém překladu.

V Lidské skupině se Homans pokouší zhodnotit a využít rozsáhlý materiál, který nashromáždila především empiricky orientovaná sociologie, sociální psychologie a kulturní antropologie při výzkumu interindividuálních vztahů, skupinového života a analýze sociálních organizací. Opírá se tedy o jedno ze zakladatelských děl industriální sociologie, práci Roethlisbergera a Dicksona Management and the Worker, která popisuje a zhodnocuje známé hawthornské experimenty, o Whytovu studii deviantního chování — Street Corner Society, Hatchovu knihu o procesech sociální dezorganizace v lokální komunitě, o Arensbergovu a Macgregorovu práci o sociálním konfliktu v organizaci (Determination of Morale in an Industrial Company) a konečně o etnograficko-antropologický materiál Firthův o rodinném životě preliterární společnosti (We, The Tikopia). Analýza empirického materiálu pak slouží Homansovi jako podkladový, dokladový a ilustrativní materiál teoretické koncepce, která má vyložit především dva základní skupinové procesy, proces integrace a dezintegrace skupiny. Pokusme se alespoň velice stručně rekapitulovat hlavní směr Homansových úvah.

Předmětem Homansova zájmu je analýza skupinového života jedinců, tedy chování individuí ve skupině; ačkoliv výchozí Homansova práce nese název Lidská skupina, není sociální skupina ve skutečnosti pojata jako vlastní předmět analýzy. Skupina je definována jako „soubor jedinců, kteří vzájemně integrují“, a v Homansových úvahách tedy figuruje spíše jen jako prostředí, v němž se realizuje tzv. elementární chování individuí, než jako svébytná, specifická kvalita. Na druhé straně je pro tuto Homansovu práci stále ještě charakteristické výrazně „funkcionalistické“ hledisko akcentující „systémový přístup“. Jednotlivé elementy systému „společenská skupina“ se však opět vztahují spíše k jedincům, kteří skupinu skládají, než ke skupině jako celku. Deskripce skupinového života je podle Homanse možná při použití čtyř základních kategorií: 1. *činnost* (activity; v původní verzi, vyložené ve studii z roku 1947⁵) mluví Homans ještě o operaci, kterou odlišuje od chování a činnosti tak, že tyto poslední dvě kategorie fixují celek, jehož složkami jsou operace) — tj. to, co jedinci dělají jako členové skupiny, 2. *interakce*, tj. vztah mezi aktivitami členů skupiny navzájem (později je pak interakce pojata jako „směna statků“, tedy v intencích behaviorální psychologie či teorie učení jako „směna odměn a trestů“), 3. *pocit* (sentiment), tj. socioemocionální vazba mezi jedinci, která však nemusí být vyjádřena vždy verbálně („polibek, říká Homans, není verbální“) a 4. *norma*. Pomocí těchto čtyř výchozích kategorií či „deskriptivních termínů“ lze pak popsat základní skupinové procesy, zejména integrační a dezintegrační mechanismy tak, že stanovíme vztahy mezi procesy, které jsou těmito „deskriptivními termíny“ pojmově fixovány. Tak lze např. stanovit vztah přímé úměrnosti (za určitých dodatečných podmínek, které musí být splněny) mezi frekvencí interakce a stupněm vzájemné obliby, obdobný vztah mezi „sentimentem“ a aktivitou atd., přičemž musí být respektováno, že lze alespoň analyticky odlišit tzv. vnější a vnitřní systém skupiny. *Vnější systém skupiny* (external, v původní verzi „primary“, později pak, jak řečeno, Homans tuto kategorii opouští a mluví o „pozadí“, „mezních či limitujících podmínkách“ atd.) je podmíněn vnějším prostředím, které se rozpadá na složku fyzickou, technickou a sociální a které ovlivňuje činnost skupiny: skupina musí na požadavky vnějšího prostředí plasticky reagovat, stav elementů, které jsou pojmově zachyceny uvedenými deskriptivními termíny, a jejich vzájemný vztah je pak určen požadavkem „přežít“ ve vnějším prostředí. Vnitřní systém je naopak charakterizován tím, že činnosti nezvyšují aktivitu skupiny jako celku, ale vyjadřují skupinové členství a diferenciaci, vzorec interakce pak přesahuje vzorec požadovaný koordinací činností v rámci vnějšího systému atd. S přihlédnutím k tomuto rozlišení dvou úrovní analýz sociální skupiny lze pak přesněji formulovat např. vztah mezi aktivitou a sentimentem tak, že osoby, mezi nimiž existuje vysoký stupeň vzájemné obliby, budou své pocity vyjadřovat v činnostech, které přesahují požadavky kladené vnějším systémem na výkon určitých činností. Podobně lze formulovat zajímavý

⁵) A Conceptual Scheme for the Study of Social Organization, Amer. Soc., Rev., 1947, č. 1., str. 13—26.

vztah mezi frekvencí interakce a stupněm vzájemné oblíbenosti tak, že klesá-li interakce mezi členy skupiny a jedinci vně skupiny (outsiders) a je-li tento pokles doprovázen současně růstem negativních citů vůči nim, pak vzrůstá frekvence interakce a objem pozitivních pocitů mezi členy vlastní skupiny. Velkou pozornost věnuje Homans studiu norem, jež řídí chování členů skupiny a konstatuje mj., že jedinci jsou si podobnější spíše v tom, že sdílejí identické normy než v manifestovaném chování. Produktem existence vzájemných vztahů mezi členy skupiny je pak jev, který Homans označuje termínem „standardizace“: čím častěji jedinci mezi sebou interagují, tím se stávají podobnější v některých aspektech svých činností a sdílených pocitů.

Ačkoliv Homansův pokus vyložit pomocí několika poměrně jednoduchých principů a s několika výchozími kategoriemi řadu empiricky odpozorovaných skupinových jevů a procesů, a zejména pak projevů sociálního chování jedinců, byl sám o sobě impozantní (ocenil jej např. Merton v předmluvě k Human Group) ukazovalo se jako nezbytné některá tvrzení reformulovat, specifikovat je, stanovit podmínky, za nichž skutečně platí, zejména však bylo žádoucí výslovně uvést soubor obecných předpokladů, z nichž celá koncepce vychází. Tohoto úkolu se Homans podjal v práci *Sociální chování* z roku 1961.⁶⁾ Základní ideje, z nichž Homansova koncepce „elementárního“ či „subinstitucionálního“ chování vychází, jsou v hrubých obrysech populárně vyloženy také ve studii z roku 1964.⁷⁾ V této souvislosti nás však zajímá ještě jiný aspekt Homansova díla, totiž jeho soustavný — a právě v Sociálním chování poprvé výslovně signalizovaný — zájem o *obecné problémy výstavby sociologické teorie*. Homans je totiž znepokojen tím, jak často jsou veřejnosti prezentovány různé sociologické systémy i pseudosystémy jako *teorie*, přičemž nesplňují mnohdy ani nejelementárnější požadavky, které je na sociologickou teorii nutno klást. Příkladem je mu — což není bez zajímavosti — právě Parsonsův systém, v němž je, podle Homanse provedena záměna konceptuálního schématu tedy „logického zřetězení základních kategorií“ za sociologickou teorii: „Žádná věda se nemůže vyvíjet bez vlastního systému kategorií nebo konceptuálního schématu, to samo o sobě jí však ještě nedává explanační sílu. Konceptuální schéma není teorie. Věda potřebuje také řadu obecných tvrzení o vztazích mezi kategoriemi, protože bez nich je explanace nemožná.“ (Social Behavior, str. 11.) Pro soudobou sociologii je tedy — podle Homanse — charakteristické, že 1. disponuje velkým množstvím empirických zjištění nízké úrovně obecnosti, která sama téměř nic nemohou vyložit a naopak zůstávají nevysvětlena (Homans ironicky říká, že soudobí sociologové předkládají dílčí aspekty sociálního chování ve svých příhrádkách, volají „Aha!“ a — tím to končí . . .), 2. pracuje spíše než s obecnými reálnými tvrzeními, která stanoví nějaký určitý typ závislosti mezi dvěma či více jevy, procesy nebo vlastnostmi, s tzv. orientačními tvrzeními, která nás sice upozorňují, mnohdy zdůvodněně na to, co máme studovat, ale o studovaném nic konkrétního nevyzpovídají, 3. předkládá řadu tzv. „kulturních obecnin“ typu „všechny společnosti jsou stratifikovány“ či „ve všech společnostech existuje zákaz incestu“, jež neumožňují žádný další deduktivní krok a samy vyžadují vysvětlení (tedy odpověď na otázku: proč jsou společnosti stratifikovány?) a konečně 4. poskytují mnoho kvazi-teorií, ale málo explanací — většina deskribovaných jevů zůstává nevysvětlena. Podstata každé vědy je v explanaci,⁸⁾ přičemž explanaci Homans chápe — v podstatě ve shodě se soudobou filosofií vědy či „vědou o vědě“ — jako možnost vyvodit empirický jev, který je předmětem vysvětlení (explanandum), z řady tvrzení obecnější úrovně a tvrzení o podmínkách, které musí být splněny, aby jev nastal (explanans): teorie je tedy deduktivní systém, jehož podstatnou složkou jsou tvrzení vysokého stupně obecnosti. Má však soudobá sociologie k dispozici právě taková tvrzení? Hic Rhodos, hic salta!

Homans je hluboce přesvědčen a snaží se toto přesvědčení doložit ve stati *Soudobá sociologická*

6) Social Behavior. Its Elementary Forms, New York 1961.

7) Small Group, in: B. Berelson (ed.): The Behavioral Science Today, New York 1964.

8) Není bez zajímavosti, že tuto ideu formuloval už v roce 1895 Lenin, který „vytvoření vědy o společnosti“ pokládá za totožné s „vysvětlením sociálních jevů“. Srv. Spisy, sv. 1., Praha 1951, str. 426.

teorie z roku 1964⁹⁾ a v malé knižce Podstata společenských věd z roku 1967, že takovými tvrzeními jsou právě propozice tzv. behaviorální psychologie. Uvedme ilustrativně tři taková tvrzení:

1. Tvrzení o *efektu úspěchu na výkon činnosti*: Jestliže je nějaká určitá činnost doprovázena či posilována odměnou, pak vzrůstá pravděpodobnost jejího opakování.

2. Tvrzení o *efektu percepce podmínek*: Jestliže je určitá činnost následována odměnou za určitých podmínek, pak při znovuobjevení těchto podmínek se zvyšuje pravděpodobnost jejího opakování. (Poznamenejme, že nejde přirozeně o objektivní identitu podmínek, jako spíše o to, že jedinec určitou situaci vnímá jako identickou.)

3. *Čím vyšší je hodnota odměny, tím pravděpodobnější opakování činnosti* (jde opět nikoliv o „objektivní“ hodnotu, nýbrž o hodnotu, kterou odměně přisuzuje jedinec) . . . atd.

Pro všechna tato tvrzení je charakteristické, že se vztahují k volnému, nikoliv tedy reflexnímu chování člověka a že vycházejí z postulátu *racionálně výběrového* modelu chování člověka: jedinec je nazírán jakoby racionálně volil mezi alternativními činnostmi, které mu jsou k dispozici. Za tohoto předpokladu lze formulovat obecnou tézi, že při výběru alternativních činností jedinec volí tu, jejíž matematická hodnota $p \cdot v$ je vyšší než hodnota druhé, přičemž „ p “ označuje pravděpodobnost úspěchu činnosti, „ v “ hodnotu odměny. Aniz zacházíme do podrobností — pro Homansův přístup je charakteristické, že předpokládá, že tvrzení tohoto typu mají explanační hodnotu ve všech společenských vědách, čímž je dána objektivní integrita všech společenských věd — všechny jsou vědami o člověku a všechny používají (či měly by používat) těchto výchozích tvrzení pro navrhované explanace. V tomto přístupu je ovšem nejen implikován, ale výslovně obažen postulát či přímo direktiva psychologizace všech společenských věd: výchozími tvrzeními jsou tvrzení psychologická, protože — z předmětného hlediska — jsou tvrzeními o individuálním chování, nikoliv o chování nebo činnosti sociálních skupin, z hlediska vnitrovědní dělby práce jde o tvrzení, která formuluje a testuje konstituovaná věda — psychologie. „Sociologie je důsledek psychologie alespoň v tom smyslu, že sociální jevy ke svému výkladu vyžadují obecné psychologické propozice,“ píše. (*The Nature of Social Science*, str. 60.) Kategoricky pak odmítá nutnost specificky sociologických tvrzení vysoké úrovně obecnosti, která by byla nezbytná pro výklad sociálních jevů. Jde tedy o stanovisko, které je protipólem — nadto stejně radikálním a jednoznačným — Durkheimova sociologismu. Homans ovšem nejde tak daleko, že by popíral existenci svěbytných sociálních jevů — tak např. durkheimovský sociální nátlak podle Homanse zajisté „objektivně“ existuje (jeho výrazem je právě existence sociálních norem), máme-li však tento sociální fakt vysvětlit, nezbyvá než sáhnout po tvrzeních behaviorální psychologie.

Homans se ovšem brání tomu, aby jím proponovaný způsob explanace sociálních jevů byl chápán jako „výklad v termínech osobnosti“: chápeme-li osobnost jako „integrovanou řadu vzájemně spjatých reakcí, které jednotlivce odlišují od jiných jedinců,“ pak je zřejmé, že ne vždy musíme přihlížet k „totalitě“ osobnosti, ale že mnohy vystačíme s redukováným modelem člověka. Tak pro výklad ekonomických jevů, např. zákona nabídky a poptávky, můžeme pracovat s modelem „ekonomického člověka“, aniz riskujeme neadekvátnost naší explanace.

Osobnost sama — na druhé straně — musí být vyložena právě z téže řady univerzálních, vysoce obecných tvrzení behaviorální psychologie. Homansovo úsilí pak nezbytně ústí, a Homans to sám konstatuje, v metodologický individualismus či nominalismus. Homansovi se však zdá problém, zda „individuum je či není konečnou realitou“, tj. zda označení pro sociální kolektivy jsou či nejsou „pouhá jména“, jimž empiricky neodpovídá nic jiného než právě jen souhrn interagujících jedinců, za málo zajímavý: podstata věci je opět v tom, že chceme-li vysvětlit sociální jevy, nezbyvá než se opírat o tvrzení individuální psychologie bez ohledu no to, zda jsme verbálními stoupenci nominalismu či realismu.

⁹⁾ Contemporary Theory in Sociology, in: L. R. Farris (ed.): Handbook of Modern Sociology, Chicago 1967.

Kromě tvrzení behaviorální psychologie, která mají klíčový význam, pracuje ovšem soudobá sociologie podle Homanse také s tvrzeními, která vypovídají o sociálních celcích — společenských třídách, vrstvách, skupinách nejrůznějšího druhu, organizacích atd., s tvrzeními, která Homans nazývá — zcela v intencích svého „metodologického individualismu“ — agregativními. Za příklady takových tvrzení může sloužit výpověď, že „charakteristickým typem organizace rodinného života je v industriálních společnostech tzv. nukleární rodina, nikoliv rodina rozšířená,“ nebo „čím komplexnější dělba práce v organizaci, tím větší počet nezbytných kroků v řízení“. O významu a smyslu formulace tvrzení tohoto typu Homans ovšem nepochybuje a je si současně vědom, že mnohá z nich nedokážeme aktuálně vysvětlit pomocí propozic behaviorální psychologie, což ovšem prý neznámá, že na nich můžeme a máme i perspektivně setrvávat. Je možné, říká Homans, studovat sociální instituce jako „sociální fakta“, tedy sledovat jejich vzájemnou svázanost, prostupování a ovlivňování atd., v poslední instanci jsme však tak jako tak nuceni klást si otázku — proč lidé dodržují určitá pravidla, respektují určité soubory norem, což je konstitutivní element, definiční znak sociální instituce. Odpověď na tuto otázku ovšem není možná právě bez psychologické explanace. I deviantní chování — protipól sociální konformity — je možno koneckonců vysvětlit toutéž řadou psychologických propozic.

Základním úkolem soudobé sociologie je tedy „ukázat jak skupinové charakteristiky vyrůstají z individuálního chování“, čímž je také ospravedlněna dominantní mikrostrukturální orientace soudobé sociologie. Právě v malých skupinách můžeme nejvýrazněji pozorovat celou řadu sociálních jevů a procesů, které jsou přímo vyložitelné psychologickými tvrzeními: růst či pokles konformity, distribuci moci, vznik statusového systému atd.

Celé Homansovo dílo, jak jsme viděli, tedy opisuje zajímavý kruh: od teoreticko-empirických studií „lidské skupiny“ přes intenzivní zájem o obecně metodologické a metasociologické problémy, které byly vyvolány potřebou odůvodnit určitý typ výstavby sociologické teorie, k návratu k mikrosociologickým analýzám jakožto prý neplodnější oblasti pro psychologickou explanaci. K základní Homansově orientaci lze mít, jak jinak není možno, celou řadu výhrad — jeho pojetí teorie se zdá být příliš jednostranné, hodnocení stavu soudobé sociologie příliš skeptické, důraz na význam psychologické explanace příliš nadsazený atd. — náš úkol je však spíše informativní než analyticko-kritický. O tom, že Homansovo dílo je zvláště pro mikrosociologickou oblast mimořádně inspirující, svědčí pak např. zajímavý Malewského pokus o revizi a doplnění Homansova pojetí sociální interakce, na nějž čtenáře odkazujeme.¹⁰⁾

Zmíňme se nakonec o problému „formálního zařazení“ Homansova díla do některého z ustanovených sociologických směrů. Je vcelku obvyklé (např. u Dona Martindala) řadit Homanse k „funkcionální škole“ pro jeho „typický systémový přístup“ a jeho dílo chápat jako „jeden z nejvýznamnějších příkladů funkcionalistické teorie“.¹¹⁾ Homans nadto bývá řazen přes dominantní pozornost, kterou věnuje studiu sociálních mikrostruktur a tzv. elementárního chování primárně situovaného do malých skupin, k tzv. makrofunkcionalismu (poznamenejme, že tzv. mikrofunkcionalismus je v tomto typologickém pojetí reprezentován dílem např. Kurta Lewina a celou školou „skupinové dynamiky“), protože právě studium malých skupin a elementárního chování je Homansovi předstoupněm i předpokladem výkladu makrostrukturálních jevů a procesů. Nepokládám však takové zařazení, jakkoliv nepostrádá jistého odůvodnění, za nešťastnější alespoň ze dvou důvodů:

1. Homans pokládá za jediný zdůvodněný typ explanace ve společenských vědách psychologickou explanaci a výslovně odmítá funkcionální explanaci jako nepřipustný alternativní typ (konkrétně v polemice s Davisovým a Moorovým výkladem sociální stratifikace): odmítá tím tedy základní princip funkcionální analýzy, a to i v její nejliberálnější podobě.

2. Pokládáme-li Parsonsovo dílo na „typický příklad“ funkcionalistické teorie či alespoň funk-

¹⁰⁾ A. Malewski: O zastosowaniach teorii zachowania, Varšava 1964.

cionalistického přístupu k sociální skutečnosti, nelze pominout, že Homans zásadně neshodil Parsonsovy obecně metodologické principy výstavby sociologické teorie.

Předmětně tedy Homansovo dílo patří k mikrosociologické orientaci v soudobé sociologii, metodologicky pak ke krajnímu, byť modernímu a kultivovanému psychologismu. Kritická marxistická analýza, případně polemika s tímto typem či variantou psychologismu v sociologii nebude ovšem zdaleka tak snadná jako s jeho jednoduššími a — řekněme přímo — vulgárnějšími odrůdami.

Miloslav Petrušek